

SHAXS PSIXOLOGIYASI

Reja:

1. Shaxs haqida tushuncha:
a) individ; b) shaxs; d) individuallik.
2. Shaxsning faolligi:
a) ehtiyoj; b) motiv;
d) qiziqish; e) tilak, istak, niyat.
3. Shaxsning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar:
a) irsiyat; b) ijtimoiy muhit;
d) ta'lim - tarbiya; e) shaxsiy faoliyat.
4. Shaxsning malaka va odatlari.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar:

Faollik - tiriklik xossasi bo'lib, u ongli tanlangan harakatlarda namoyon bo'ladi.

Individ - ongsiz, yangi tug'ilgan mavjudot, ruxiy kasal, odam.

Individuallik - shaxs fazilatlarining qaytarilmas birikmasi (temperament, xarakter, qobiliyat).

Motiv - ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq, faoliyatga undovchi ichki kuch.

Motivatsiya - faollikka undovchi motivlar majmuasi.

Shaxs - ongli sub'ekt, faoliyatda bo'ladigan, muloqot madaniyatiga ega bo'lgan, jamiyatda yashaydigan komil inson.

Ehtiyoj - hayvon va odam faolligining asosiy manbai bo'lib, u aniq sharoitlarda namoyon bo'ladi.

O'z - o'zini nazorat - shaxsning o'zini holatini boshqara olishi.

O'z - o'zini baholash - shaxsning o'z xislatlarini baholay olishi.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. 2016 й, 56 бет, Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг “O'zbekiston” нашриёт матбаа ижодий уйи.

2. Абдуллаева Ш. А. Педагогика.- Тошкент: Фан ва ахборот технологиялари, 2012.

3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. / Эрик Берн; [пер. с англ. А.Грузберга]. –М.: Эксмо, 2012.

4. Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. Учебник для вузов Питер, 2016 г.

5. Вердербер Р., Вердербер К. Психология общения. – СПб.: прайм -

ЕВРОЗНАК, 2003.

6.Давлетшин М.Г., Тўйчиева С.М. Умумий психология Т.: ТДПУ, 2002.

7.Dominic Upton, Annie Trapp. Teaching psychology in higher education. Copyright © 2010 Blackwell Publishing Ltd . 328 pages.

1. www.thelearningweb.net

2. www.inetlibrary.com.

3. www.glef.org.

1. Shaxs haqida tushuncha

Har bir odam tug`ilgan kunidan boshlab odamlar qurshovida, ma`lum jamoada - oilada yashaydi. Jamiyatda rivojlanuvchi, til yordamida boshqa odamlar bilan munosabatga kirishuvchi odam shaxsga – voqelikni biluvchi hamda uni o`zgartiruvchi sub`ektga aylanadi. Odam bolasini individ deyiladi. Biz hamma kishilarni - normal odamlarni, yangi tug`ilgan chaqaloqni, aqli zaiflarni individ degan tushunchaga kiritamiz. Ammo ularning hammasini shaxs deb atay olmaymiz. Biz jamiyatda biror foydali mehnat bilan shug`ullanuvchi kishini shaxs deymiz. Odamni shaxs sifatida tevarak - atrofdagi kishilar va narsalar bilan bo`lgan aloqalari ularning ishlab chiqarish faoliyatlarida, odamlar o`rtasida yuzaga keladigan munosabatlarda namoyon bo`ladi. Odam boshqa kishilar bilan bo`lgan munosabatlardagina shaxs bo`lib shakllana boshlaydi. Demak, shaxs kishilik jamiyatida yashaydigan, faoliyatni biror turi bilan shug`ullanadigan, til orqali atrofdagilar bilan normal muloqotda bo`la oladigan, ongi yuksak rivojlangan komil insondir.

Inson shaxsining eng muhim tomonlaridan biri uning individualligidir. Individuallik - bu shaxsning bir necha fazilatlarining qaytarilmaydigan birikmasidir. Uning tarkibiga xarakter (tabiat), temperament (mijoz) qobiliyatlar, hissiyotlar yig`indisi, odatlar kiradi. Odam turli guruhlariga kirar ekan, har xil vazifalarni bir - biriga o`xshamagan rollarni bajaradi. Ba`zi bolalar oilada erkatoiy, injiq bo`lsa, maktabda tengdoshlari o`rtasida kamtarin, odobli, xushchaqchaq bo`ladi. Ishda juda jiddiy yuradigan odam biror sayohatga borganda hazilkash, qiziqchi bo`lib yurishi mumkin. Ko`pincha kishi turli vaziyatlarda o`xshash sifatlarni namoyon qiladi.

Bizning jamiyatimizda shaxsga beriladigan tavsifnoma uning rivojlangan jamiyat qurish jarayoniga bo`lgan munosabati va bu jarayonda real qatnashishi bilan belgilanadi. Odamning psixik holatlarini o`zgarishi tashqi muhitga va ijtimoiy tarbiyaga bog`liqdir. Shaxsning nisbatan barqaror va nisbatan

o'zgaruvchan xususiyatlari shaxs xislatlarining bir butunligi va o'zaro bog'liqligidan iborat bo'lgan murakkab birlikni, ya'ni dinamik tuzilishni hosil qiladi.

Shaxsni psixologik jihatdan o'rganish o'z tarkibiga ikki asosiy ilmiy masalani hal qilishni oladi:

1. Har bir shaxsni boshqa odamlardan ajratib turadigan individual tuzilishini aniqlash. Bu xulq - atvorni oldindan ko'ra olish imkonini beradi.
2. Inson shaxs tuzilishining bir necha qismlarini ajratib ko'rsatishni talab etadi. Bu qismlarning yig'indisi inson shaxsini hosil qiladi. Hozirgi zamon chet el psixologiyasida ikkita omil, ya'ni biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri bilan tarkib topgan inson shaxsida ikkita asosiy qismlarni ajratuvchi nazariya ko'zga ko'rinarli o'rinni egallamoqda. Inson shaxsi "Endopsixik" (ichki) va "Ekzopsixik" (tashqi) a'zolariga bo'linadi, degan fikr ilgari surilgan edi. Tabiiy asosga ega bo'lgan "endopsixika" biologik shart - sharoitlarga bog'liq, "ekzopsixika" ijtimoiy omillarga bog'liqdir. Ikkala omil nazariyasining xatoligi shundaki, bu nazariya ijtimoiy omil bilan biologik omilni, muhit bilan biologik tuzilishni, "ekzopsixika" bilan "endopsixika" ni mexanik ravishda bir - biriga qarama - qarshi qilib qo'yadi. Biroq shaxsning tarkib topishi, tuzilishiga ta'sir qiluvchi tabiiy va ijtimoiy omillar masalasiga yondoshishning boshqa imkoniyatlari ham bor. Masalan, shunday tadqiqot o'tkazilgan: tadqiqotda bo'yi 80 - 130 sm. dan oshmaydigan kishilar shaxsining tuzilishida ko'p jihatdan o'xshashlik borligi aniqlangan. Ularda bolalarcha soddalik, yuksak chidamlilikni, uyat degan narsaning yo'qligini ko'rish mumkin ekan.

2. Shaxsning faolligi

Shaxs o'zining faoliyati tufayli tevarak -atrofdagi olam bilan faol munosabatda bo'ladi. Shaxsning faolligi deganda odamning atrofdagi tashqi muhitga ko'rsatadigan ta'siri tushuniladi. Tashqi muhit bilan faqat odamlar emas, hayvonlar ham o'zaro munosabatda bo'ladilar. Lekin hayvonlar tashqi muhitga moslashib yashaydilar, odamlar esa tashqi muhitga moslashib qolmasdan, uni o'zgartirishga ham qodirlar. Shaxsning faolligi uning turli qiziqishlarida, ehtiyojlarida namoyon bo'ladi. XX asr boshlarida yashagan avstriyalik psixiatr Z.Freyd shaxs faolligini quyidagicha tushuntiradi: "Odam o'zining avlodlaridan nasliy yo'l bilan o'tgan instinktiv mayllarning namoyon bo'lishi tufayli faoldir. Instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo'ladi". Freyd shaxsning faolligini jinsiy mayllar bilan bog'laydi. Shaxsning faolligini hozirgi zamon ilmiy psixologiyasi to'g'ri hal qilib beradi. Ularning fikricha, inson

shaxsiy faolligining asosiy manbai uning ehtiyojlaridadir. Odamning ehtiyojlari faollik ko'rsatishga undaydi. ehtiyoj - shaxs faolligining manbai sifatida namoyon bo'ladigan va uning aniq yashash sharoitiga bog'liqligini ifodalovchi holatdir. ehtiyojlar paydo bo'lishiga ko'ra, moddiy (tabiiy) va ma'naviy (madaniy) ehtiyojlarga bo'linadi. Moddiy ehtiyojlarga uxlash, jinsiy yashash, ovqat eyish, issiq va sovuqdan saqlanish, uy - joyga bo'lgan ehtiyojlar kiradi. Ma'naviy ehtiyojlarga kishilarning ijtimoiy ong mahsulotlariga bo'lgan muhtojligi kiradi. Bunday ehtiyojlarga - o'zaro suhbatlashish, kitob o'qish, kino - teatr tomosha qilish, musiqa tinglash kabilar kiradi. Biz moddiy ehtiyojlarimizni madaniy ehtiyojlar asosida qondiramiz. Moddiy va ma'naviy ehtiyojlar albatta qondirilishi shart.

Inson shaxsining faolligi uning qiziqishlarida ham namoyon bo'ladi.

Qiziqish- shaxsning oliy nerv faoliyatidagi narsa va hodisalarni bilishi, anglash istagi bilan bog'liq bo'lgan munosabatidir. Qiziqishlar moddiy, ma'naviy, salbiy, ijobiy, davomli, qisqa muddatli bo'ladi. qiziqishlar asosida shaxsning dunyoqarashi va ishonch - e'tiqodlari tarkib topadi. Biz yoshlarda mehnatga ehtiyojni tarbiyalashimiz kerak. Inson shaxsi xulq - atvorining o'z motivlari bo'ladi.

Motiv - ma'lum ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan qandaydir faoliyatga moyillikdir. Agar ehtiyojlar inson shaxsi faolligining mohiyatini tashqil etsa, motivlar bu mohiyatning namoyon bo'lishidan iboratdir. Shaxsning ehtiyojlari motivlar bilan bog'liqdir. SHuning uchun motivlar bir - biridan ehtiyoj turiga qarab farqlanadi. Masalan, moddiy ehtiyojning qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan motivlar yoki ma'naviy ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan motivlar bo'lishi mumkin. Motivlar anglanilgan va anglanilmagan bo'lishi mumkin. Anglanilmagan motivda odam nimanidir istaydi, ammo o'sha narsa nimaligini tasavvur qila olmaydi. Demak, motivlar inson shaxsi xulq - atvorini va turli faoliyatlarini harakatga keltiruvchi sabablardir. Xatti - harakatlarning muhim motivi e'tiqoddir.

E'tiqod - shaxsni o'z qarashlari , tamoyillari, dunyoqarashlariga mos ravishda harakat qilishga undovchi anglanilgan ehtiyojlar tizimidir. Tilaqlar ham xatti - harakat motivlari bo'lib, bu motivlarda mazkur vaziyatda bevosita bo'lmagan yashash va taraqqiy etish sharoitlarida ehtiyojlar o'z ifodasini topadi. Faoliyatga nisbatan anglanilmagan mayllar orasida eng ko'p o'rganilgan masala ko'rsatma berishdir. Bu masala gruzin psixologi D.N. Uznadze va uning xodimlari tomonidan ishlangan. Ko'rsatma berish deganda, bilish faoliyati bilan bog'liq

boʻlgan ehtiyojlarni maʼlum usulda qondirishga tayyor turish tushuniladi. Masalan, talabalar oʻqituvchilar beradigan topshiriqlarni bajarishga doim tayyor turadilar.

Shaxs tushunchasi psixologiyada eng koʻp qoʻllaniladigan tushunchalardan biri boʻlib, uni oʻrganish fanning asosiy fenomeni sanaladi. Odamga taʼsir qiluvchi barcha tashqi qoʻzgʻatuvchilar ijtimoiy shart-sharoitlarga, faoliyatning ichki tuzilishi yigʻindisi bilan boyitilishi evaziga **shaxs** degan tushuncha hosil boʻladi.

Shaxs deb muayyan jamiyatda yashovchi faoliyatning biror turi bilan shugʻullanuvchi, kishilar bilan normal til orqali munosabatga kirishuvchi ongli individga aytiladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri – bu uning individualligidir. Individuallik insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi boʻlib, uning tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yigʻindisi, iroda, faoliyati, motivlari, inson dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va boshqalar kiradi. Shaxsning psixik hodisalarining birikmasini aynan oʻxshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Shaxs oʻzining qadr-qimmati va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok etishi bilan, taʼlim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan oʻzining kuchli va kuchsiz jihatlarini bilan betakror oliy zotdir.

Hozirgi zamon jahon psixologiyasida biologik (tabiiy) va ijtimoiy (ijtimoiy) omil (faktor)ning, voqelikning taʼsiri ostida shakllangan inson shaxsida ikkita muhim qism boʻlganligini tasdiqlovchi nazariya, yaʼni “ichki psixik” (yunon. “endo” - ichki) va “tashqi psixik” (yunon. “ekzo” - tashqi) qismlarga ajratiladi, degan gʻoya ilgari suriladi. “**Endopsixika**”da shaxsning psixik tuzilishining ichki qismlari sifatida psixik elementlar va funksiyalarning oʻzaro bogʻliqligi aks ettirilsa, “**ekzopsixika**”da esa shaxsning tashqi muhitga nisbatan munosabati, shaxsga qarama-qarshi boʻlgan barcha jihatlarini, shaxslararo va obʼektiv munosabati ifodalanadi. “Endopsixika” shaxsning taʼsirlanishi, xotira, tafakkur, xayol kabi bilish jarayonlarining xususiyatlarini, irodaviy zoʻr berish xislatlarini, ixtiyorsiz harakatlarini va shu kabi fazilatlarini aks ettirsa, “ekzopsixika” esa oʻz tarkibida shaxs munosabatlarining tizimini va uning qiziqishlari, mayllari, ideallari, maslagi, ustunlik qiluvchi, hukmron hissiyotlarini, egallagan bilimlarini, tajribalarini va shu singarilarni qamrab oladi. “Endopsixika” biologik shart-sharoitlarga bogʻliq boʻlsa, “ekzopsixika”

aksincha, ijtimoiy voqeliklar ta'siri ostida yuzaga keladi, tarkib topadi va takomillashib boradi.

S.L.Rubinshteyn bo'yicha shaxs tuzilishi quyidagi ko'rinishga ega:

1. Yo'nalganlik – ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarni o'z ichiga oladi.
2. Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar – hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.
3. Individual psixologik xususiyatlar - qobiliyat, xarakter, temperamentlarda ifodalanadi.

Shaxs taraqqiyoti, va uning kamoloti to'g'risida turli xil konsepsiyalar mavjud. Ular inson shaxsini o'rganishda turlicha yondashib, o'z pozitsiyalarini himoya qilib kelmoqdalar. Ular biogenetik, sotsiogenetik va psixogenetik konsepsiyasilardir. Mazkur konsepsiyalar va ularning ayrim nazariyalari haqida to'xtalib o'tamiz.

Biogenetik konsepsiyaga ko'ra inson shaxsining taraqqiyoti biologik faktor, ya'ni nasliy faktor bilan belgilanadi. Bu konsepsiyaga ko'ra, odam psixik faoliyatining shakllarigina emas, balki bu faoliyat mazmuni ham go'yo tug'ilishidan peshonasiga yozib qo'yilgan, odamning psixik taraqqiyot bosqichlari va ularning yuzaga kelish tartiblari avvaldan belgilangan bo'ladi. Biogenetiklar pedagoglardan bolada taqdir yo'li bilan qanday shaxsiy sifatlar yuzaga kelishini bilib turishni, lekin ularning yuzaga kelishiga qarshilik qilmaslikni, aksincha yordam berishni talab qiladilar.

Mazkur konsepsiya namoyondalaridan Zigmund Freyd bo'lib, uning ta'limotiga ko'ra, shaxsning barcha xatti-harakatlari, xulqini tabiiy instinktlar, xususan, jinsiy (seksual) mayliga (libido) bog'liq, deb izohlaydi. Psixanalitika maktabi asoschisi Z.Freyd ko'p yillik tadqiqotlari natijalariga asoslanib, odam shaxsi va psixikasining bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan 3 ta psixologik tuzilma, ya'ni *id*, *ego* va *super-ego* mavjudligini ta'kidlaydi. "Id" — bu instinktlar ya'ni "U" deb nomlanib, ongsizdir. "Ego" — bu "Men" bo'lib, u esa onglidir. "Super-ego", ya'ni "Oliy-Men" — bu odamni o'rab turgan muhit, jamiyat, din, madaniyat, tarbiya deb izohlaydi. "Super-ego" inson xulq-atvorini "tepadan" nazorat qilib, "Id" hoxish – istaklari, jinsiy mayllarini amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. "Id" doimo "Men" va "Super-Men" bilan murosasiz faoliyat ko'rsatadi, chunki ular "Id"ni doimo nazorat qilishga intiladi. "Id" kuchli energiyaga ega bo'lsa-da, "Men" uni ong ostidan suzib chiqishiga yo'l qo'ymaydi. "Id" ning doimo istaklari nazorat ostida bo'lganligi bois, u

tajovuzkordir. “Men” nazoratni to‘la qo‘lga olgunga qadar instinktlar go‘yoki odamning hayot tarzini, ya’ni xulq-atvorini belgilab bergan. “Men”ning rivojlanishi odamning hayot tarzini o‘zgartirib yuboradi va uning xulq-atvorini nazorat ostiga oladi. Shunga qaramasdan psixoanalitiklar “Id” ga odamning hayot tarzini belgilab beruvchi asosiy manba sifatida qarashadi. “Id” katta energiya egasi bo‘lsada, u o‘zgarmasdir, “Men” esa rivojlanib boradi. Odam boshqa jonzotlardan aql-zakovatning, ya’ni ongning borligi bilan farq qiladi.

Demak, ong - bu “men” demakdir. Agar odam faqat “Id” ga bo‘ysunib yashaganida edi, uning yashash tarzi hayvonlarnikiga o‘xshab qolardi. Vaholanki, odam faoliyati ongli jarayondir va u o‘z xatti-harakatlarida ham asosan ongga tayanadi. Insonni o‘z “Men”ini jazolanishi, jarohatlanishi, uyalib qolishi, munosabatning muhim qatnashchisi bo‘lishga moyillikni yo‘qotib qo‘yishi, jiddiy oqibatlar sababchisi, odam o‘zi uchun qadrlı insonni yo‘qotib qo‘yishi qo‘rquvi har doim xavotirga soladi va ular nevrotik buzilishga sabab bo‘ladi. Z.Freyd talqiniga ko‘ra shaxs ushbu xavotirni pasaytirish va ijtimoiy muhitga adaptatsiya qilish, nevrotik holatni oldini olish uchun bir qancha himoya mexanizmlaridan foydalanadi.

Psixologik himoya – sub’ektning mavjud ijobiy holatini saqlashga yunaltilgan jarayon va mexanizmlar tizimidir. Uning ikki xil: yaqin (ijobiy holatni saqlash) va uzoq (ijobiy holatni imkon qadar uzoqroq o‘zida ushlab turish) maqsadlari mavjud.

Psixologik himoya mexanizmlari quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

1. Shaxsning ichki, ya’ni o‘z-o‘zi bilan yuzaga keladigan konfliktlarni oldini olishga yordam beradi. Hoxish-istak va xulq-atvor me’yorlari o‘rtasidagi kurashni oldini oladi.

2. Negativ his-tuyg‘ular ta’sirini susaytiradi va ularni bartaraf etishga ko‘maklashadi.

3. Psixik salomatlikni saqlash uchun xavotirni kamaytiradi. Chunki muntazam xavotirda yashash nevroz, depressiya va sog‘liqni yomonlashuviga, shaxs tanazzuliga olib keladi.

4. Shaxs psixikasiga xavf tug‘diruvchi, o‘zini noadekvat tutishga sabab bo‘luvchi, nokonstruktiv reallikni noto‘g‘ri talqin qiladi.

Hozirgi kunda himoya mexanizmlarining 50 dan ortiq turlari farq qilib, “ularni ikkita umumiy tavsifnomasi mavjud: 1) ongli ravishda reallikdan yuz o‘giradi yoki uni noto‘g‘ri talqin qiladi; 2) odam ularni mavjudligiga shubha

qilmasligi sababli ongsiz ravishda harakat qiladi”.

Quyida Z.Freyd bo'yicha shaxsning ayrim psixologik himoya mexanizmlari xarakteristikasini ko'rib chiqamiz:

Regressiya – individni stressni bartaraf qilishga urinishda bir muncha soddaroq usullardan foydalanishi. Tang vaziyatlarda bolalikka qaytishi yoki o'zini yosh boladek tutishidir.

Rad qilish –individning atrofdagilar tufayli unga tahdid solayotgan kechinmalardan, ularning mavjudligidan o'zini chetga tortish yo'li bilan himoyalanishida namoyon bo'ladigan himoya mexanizmi.

Ratsionalizatsiya - individga o'z muvaffaqiyatsizliklarini haqiqatga yaqinroq oqlab izohlashga imkon beradigan himoya mexanizmi sanaladi.

Reaktiv qurilma (reaksiya shakllanishi) himoya mexanizmi bir xil impuls va hissiyotlarni cheklash, ularga qarama qarshi impuls va hissiyotlarni kuchaytirish yuli bilan xavotirlanish darajasini pasaytirishga imkon beradi.

Samotizatsiya – qiyin vaziyatdan chiqib ketish uchun o'zini bemor sifatida ko'rsatishi, yoki sog'ligi yomonligi bilan fiksatsiya qilishi tushuniladi.

Proeksiya - individ o'zining nojoiz istaklarini va qilmishlarini boshqa odamga tegishli deb hisoblaydigan xavfli himoya mexanizmi hisoblanadi.

Izolyatsiya - uyat , aybdorlik, shodlik, qayg'u bilan bog'liq tasavvurlar ular bilan bog'liq affektlardan uzoqlashtiriladi (ajratiladi).

Repressiya (siqib chiqarish) - noxush fikrlarni ong darajasiga yetib borishga to'sqinlik qiladigan himoya mexanizmi. Bunda ong uchun iztirobli bo'lgan mazmun birmuncha yengilroq narsaga ko'chadi.

Intellektualizatsiya –mavhum, intellektual terminlarni muhokama qilishdan o'zini uzoqlashtirish sifatida tazyiq soluvchi emotsional tang vaziyatdan chiqib ketish uchun o'ziga xos urinishdir.

Sublimatsiya - idning impulsleri ijtimoiy ma'qul faollikka yo'naltiriladigan o'rin almashtirish shaklidir.

Aralashtirib yuborish – shaxs xavotiriga sabab bo'lgan ob'ektga nisbatan yuzaga kelgan hislar boshqa ob'ektga yunaltirilishini ifodalovchi himoya mexanizmi.

Shaxs himoya mexanizmlari ko'p holatlarda ongsiz jarayon sanalsada, murakkab vaziyatdan chiqib ketishda juda qo'l keladi. Himoya mexanizmlari samara berishi bilan birga ayrim vaziyatlarda aksi bo'lishi ham mumkin. Zamonaviy psixologiyada “norma”da shakllangan himoya mexanizmlarining quyidagi xarakteristikasi ajratib ko'rsatiladi:

- himoya adekvatligi (odam ongsiz himoyalangan vaziyatni ongli ravishda qayta muhokama qilishi);
- himoyaning o'zgaruvchanligi, qayishqoqligi (tazyikli holatda turli himoya mexanizmlaridan oqilona foydalana olishi);
- himoyaning yetukligi (kattalarning proeksiya, rad qilish, introeksiya kabi sodda mexanizmlardan ko'ra intellektualizatsiya, ta'sir o'tkazish, sublimatsiya, ratsionalizatsiya, aralashtirib yuborishdan foydalanishni lozim topishi)

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda, shuni aytish mumkinki, shaxsning psixologik himoya mexanizmlaridan foydalanishi u uchun ham samarali, ham ayrim vaziyatlarda aksincha ta'sirga ega ekan. Buni teran anglab yetish uchun shaxsda refleksiya shakllangan bo'lishi kerak. Aks holda turli konfliktlarga sabab bo'lishi mumkin. Ulardan odilona foylanish esa psixik salomatlikni saqlashda, shaxslararo munosabatlarda boshqalarda o'ziga nisbatan simpatiya uyg'otishga, turli ko'rinishdagi nizolarni bartaraf etishga va h.ga olib keladi.

Psixoanaliz inson shaxsi taraqqiyotini quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganadi:

1. Oral bosqich (0–18 yoshgacha bo'lgan davr)
2. Anal bosqich (1–3yoshgacha bo'lgan davr)
3. Fallistik bosqich (Edip kompleksi) (3–6 yoshgacha bo'lgan davr)
- Latent davri (5-6 yoshdan ilk o'smirlik davri) (6-12 yoshgacha bo'lgan davr)
4. Genital bosqich – ilk o'smirlik davri va undan kattalar yoshini o'z ichiga oladi.

Z.Freyd ta'limotining tarafdorlari ham, tanqidchilari ham ko'p bo'lgan. Uning eng yaqin safdoshlari va shogirdlari bo'lmish Alfred Adler va Karl Gustav Yung uning ta'limotini avvaliga qo'llab-quvvatlashdi, keyinchalik undan qisman voz kechib, nofreydizm ta'limotini yaratishdi (A.Adler individual psixologiya, K.G.Yung analitik psixologiya). Ular Z.Freydni tanqid qilishsa-da, aslida ular tanlagan yo'nalish psixoanalizning davomi edi.

Sotsiogenetik konsepsiya shaxsning taraqqiyotini uning atrofidagi ijtimoiy muhitga bog'lab tushuntiradilar. Ularning aytishicha, “odam ijtimoiy muhit nusxasidir”. Sotsiogenetik ham biogenetiklar singari rivojlanayotgan odamning shaxsiy faolligini inkor qiladilar. Odam faqat atrofidagi muhitga moslashadigan, passiv rol o'ynaydigan mavjudot deb qaraydilar. Mazkur

konsepsiya **ijtimoiylashuv, o'rganish, rollar nazariyalarini** yuzaga keltiradi.

Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko'ra inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotning ijtimoiy shart-sharoitlarining bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

Rollar nazariyasiga ko'ra jamiyat o'zining har bir a'zosiga status (haq-huquq) deb nomlangan xatti-harakat (xulq)ning barqaror usullari majmuasini taklif qiladi. Inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo'lgan maxsus rollari shaxsning xulq-atvor xususiyatlarida o'zgalar bilan munosabat muloqot o'rnatishda sezilarli iz qoldiradi.

AQShda keng tarqalgan nazariyalardan yana biri bu **o'zlashtirish (tajriba va bilimlarni egallash) nazariyasidir**. Mazkur nazariya (E.Torndayk va B.Skinner)ga binoan shaxsning hayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash, bilimlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lib, uning samarasi qo'zg'atuvchini uzluksiz ravishda mustahkamlab borilishining mahsulidir. Shaxs taraqqiyotida irsiyat va muhitning rolini to'la inkor qilib bo'lmaydi, balki har ikkisinin ham ma'lum darajada o'z o'rnini bor. Lekin shaxs taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil ta'lim–tarbiya bo'lib hisoblanadi.

Psixogenetik konsepsiya. Psixogenetik konsepsiya (**psixodinamik koginitiv, personal nazariyalar**) boshqa (biogenetik, sosiogenetik) omillarning qiymatini kamsitmaydi, balki psixik jarayonlar taraqqiyotini birinchi darajali ahamiyatga ega, deb hisoblaydi.

Psixologiyaning irratsional (aqliy bilish jarayonlaridan tashqari) tarkibiy qismlari bo'lishi emosiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya psixodinamika deyiladi. Mazkur nazariyaning yirik namoyondalaridan biri amerikalik psixolog E.Eriksondir.

Kognitiv yo'nalishining asoschilaridan J.Piajening intellekt nazariyasida ikkita muhim jihatga ajratilgan, ya'ni, intellekt funksiyalari va intellekt davrlari. U intellektning asosiy funksiyalari uyushqoqlik (tartiblilik) va adaptasiya (moslashish, ko'nikish) dan iborat bo'lib, intellektning funksional invariantligi deb ta'kidlaydi. J.Piaje shaxsda intellekt rivojlanishini 4 ta davrga ajratadi:

- 1) sensomotor intellekt davri (tug'ilganidan to 2 yoshgacha);
- 2) operatsiyalardan ilgarigi davr (2-7 yoshgacha);
- 3) konkret operatsiyalar davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha);
- 4) rasmiy operatsiyalar davri (11-12 yoshdan kattalar);

Mashhur rus psixologi L.S.Vigotskiy shaxs psixik taraqqiyoti xususiyatlarini o'rganishga muhim hissa qo'shdi. Uning talimoti insonga xos bo'lgan psixik jarayonlar va inson ongining tarixiy rivojlanishiga bag'ishlanadi.

Uning fikricha, bolalar psixik taraqqiyoti insoniyat madaniyatini o'zlashtirishi natijasida ro'y beradi. Bunda shaxs shakllanishida talim va tarbiya jarayonlari yetakchi rol o'ynaydi.

L.S.Vigotskiyning fikricha ta'lim jarayoni taraqqiyot jarayoniga mos kelmaydi, ta'lim jarayoni taraqqiyotdan ilgarilab ketdi va bolalar psixikasining taraqqiy etishini ergashtirib boradi, unga eng yaqin istiqbol ochib beradi deb ko'rsatadi. Vigotskiyning fikricha taraqqiyotning 2 bosqichi bo'lib, ya'ni 1) aktual taraqqiyot bosqichi (katta yoshli kishilar yordamisiz mustaqil harakat qila olish); 2) eng yaqin taraqqiyot zonasi bosqichi (bolalarning katta yoshli kishilar yordami bilan qiladigan hatti-harakatlari) bor. Vigotskiy bolalarning psixik rivojlanishi ayniqsa shu taraqqiyot jarayonida tezroq rivojlanadi deb ko'rsatadi. Taraqqiyotning bu ikki bosqichi bolaning hozirgi vaqtda qanday ekanligini, ya'ni qanday bilim, malaka va ko'nikmalarga, xarakter sifatlarga ega ekanligini va kelajakda bolaning qanday bilim, ko'nikmalarga, xarakter sifatlarga ega bo'la olishini hisobga olish imkonini beradi.

Odam tug'ilganidan boshlab shaxslar qurshovida bo'ladi va u o'zining butun ruhiy imkoniyatlarini ana shu ijtimoiy muhitda namoyon qiladi. Agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga nazar solinsa, bolaning tili chiqmasdan turib, u o'ziga o'xshash mavjudotlar davrasiga tushadi va o'z hayoti taraqqiyotining keyingi bosqichlarida ijtimoiy muloqotning barcha ko'rinishlarining faol ob'ekti va sub'ektiga aylanishi muqarrar. Odam bolasining jamiyatga qo'shilib yashashi psixologiyada **ijtimoiylashuv** yoki **ijtimoiyizatsiya** deb yuritiladi.

Ijtimoiylashuv – inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash, hayot – faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayoni bo'lib, bunda har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishdek murakkab jarayondir.

Ijtimoiylashuv jarayonida eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikdagi turli faoliyat amalga oshiriladi. Odamga ko'rsatilayotgan tashqi ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmasdan, balki u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha individual tarzda amalga oshadi. Shu sababdan ham bir xil ijtimoiy muhit va ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha idrok qilinadi va ularga javoban turlicha harakatlarni keltirib chiqarishga sabab bo'ladi.

Fanda ijtimoiylashuv jarayonlari ro'y beradigan shart-sharoitlar *ijtimoiy institutlar* deb ataladi. Bularga oila, mahalla, bog'cha, maktab, maxsus ta'lim muassasalari, oliygohlar, mehnat jamoalari hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlar kiritish mumkin. Shaxsning ijtimoiylashuv jarayonining qay tarzda kechishi, uning yo'nalganligiga bog'liq bo'ladi. Shu boisdan mazkur masalaga psixologiya fanida katta e'tibor beriladi. Shaxs **yo'nalganligi** psixologiyada ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yo'naltirib turadigan hamda real vaziyatlarga nisbatan turg'un va barqaror motivlar majmuiga ega bo'lishlik deb ta'riflanadi va u quyidagi tarkiblarga ajratiladi:

Mas'uliyat. Mas'uliyat – ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning yetukligini belgilovchi muhim ko'rsatkichlardan sanalib, shaxs o'zining hayotida ro'y berayotgan barcha hodisalarning sababchisi, mas'uli sifatida faqat o'zi (ayrim vaziyatlarda boshqa odamlarga yuklanish holatidam kuzatiladi)ni tan oladi.

Maqsadlar va ideallar. Maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakterlanib, ularning shakllanishi va ongda o'rnatishida ma'lum ma'noda ideallar ham muhim rol o'ynaydi. *Ideallar* – shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongda mavjud bo'lsada, lekin ular har doim ham amalga oshmaydi. Chunki ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo'lib, o'sha ideallar ob'ekti bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin.

Qiziqishlar va dunyoqarash. Qiziqishlar ham anglangan motivlardan sanalib, ular shaxsni atrofida ro'y berayotgan barcha hodisalar, odamlarning o'zaro munosabatlari, yangiliklar borasida faktlar to'plash, ularni o'rganishga imkon beruvchi omildir. Qiziqishlarning eng muhim tomoni shundaki, ular shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini shakllantirishga asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki *e'tiqod* shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon berib, e'tiqod va qiziqishlar dunyoqarashni shakllantiradi. *Dunyoqarash* – tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g'oyalar majmui bo'lib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi.

3. Shaxsning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar

Shaxsning shakllanishi haqida ikki oqimning fikrini keltirish mumkin. Biogenetik yo'nalish va sotsiogenetik yo'nalish. Biogenetik yo'nalish tarafdorlarining fikricha, inson shaxsi va shaxsiy xususiyatlar faqat

bitta omil, nasliy xususiyatlarning ta'siri bilan yuzaga keladi. Ular tashqi muhit va ta'lim - tarbiyaning rolini tan olmaydilar. Sotsiogenetik yo'nalish tarafdorlari eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ushbu yo'nalish asoschilaridan biri Jon Lokk yangi tug'ilgan bolaning miyasini toza taxtaga o'xshatadi. Go'yoki, uning miyasiga kattalar xohlagan narsasini yozishlari mumkin. Ular tajribani ikkiga ajratadilar: tashqi va ichki tajriba. Yo'nalish tarafdorlarining fikricha, tashqi tajriba - bu moddiy dunyoni narsalarning ta'siridan hosil bo'ladigan bizning sezgilarimizdir. Ichki tajriba esa ruxning mustaqil harakatidir. Buni refleksiya deb ataydilar. Ular tashqi tajriba - sezgilar ichki tajriba-refleksiya bir - biriga bog'liq emas, degan fikrga o'tib ketdilar. Ular shaxsning tarkib topishi faqat ta'lim - tarbiyaning ta'siriga bog'liq deb, tashqi muhit va biologik omillarning ta'sirini tan oladilar. XIX asrning ikkinchi yarmida biogenetik qonun degan oqim kirib keldi. Biogenetik qonun biologiyaga xos bo'lgan ommaviy qonundir. Bu qonunga ko'ra, odam onaning qornidan to tug'ilguncha ko'p ming yillik evolyutsion taraqqiyotni bosib o'tadi, ya'ni uzoq evolyutsion taraqqiyot yo'lini qisqa muddatda takrorlaydi. Biologik qonun namoyondalaridan Myuler va Gekkellar odam tug'ilguncha butun evolyutsion taraqqiyotni qisqa muddatda takrorlar ekan, tug'ilgandan so'ng to shaxs bo'lib tarkib topguncha tarixiy taraqqiyotni takrorlaydi, degan fikrni bildirgan.

Inson shaxsining individual (ontogenetik) taraqqiyoti butun insoniyat tarixiy taraqqiyotining (filogenetik) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlashdir. Ular o'zlarining nazariyalarini bolalarning turli yosh davrlarida namoyon bo'ladigan faoliyat turlari orqali tushuntiradilar. Masalan: nemis psixologi V.SHternning fikricha, yangi tug'ilgan chakaloq odam emas, balki sut emizuvchi hayvondir. U olti oylikka etganda maymunlar darajasiga etadi, ikki yosh bo'lganda maymunning odamga aylanish davrini eslatadi. 5 yoshda ibtidoiy poda bo'lib yashagan qadimgi odamlar darajasiga etadi. 1 - sinfga borganda ibtidoiy jamoatchilik davrini eslatadi. Kichik maktab yoshida esa o'rtaasrlar davrini eslatadi. YUqoridagi nazariyalar uchta omilning (irsiyat, muhit, tarbiya) birgalikdagi ta'sirini tushuntirib bera olmadilar. Shaxsni shakllanishiga ushbu omillar birgalikda ta'sir etadi.

Irsiyat - orqali bolaga nerv tizimi, shartsiz reflekslar, tashqi ko'rinish, irsiy kasalliklar va layoqatlar utadi.

Ijtimoiy muhit - avvalo oila muhiti bo'lib, bola tug'ilgan kunidan boshlab odamlar qurshovida ijtimoiy munosabatda bo'lib yashaydi. Shaxs tashqi muhitdan turli ijtimoiy munosabatlarni o'zining faoliyati orqali singdirib, o'z fe'l

- atvoriga aylantirib boradi. Bolalarning hammasi o`yin faoliyati bilan shug`ullanadi. O`yin bolalar uchun dunyoni bilish qurolidir. U kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish orqali o`ynaydi. Ijtimoiy muhitning shaxs shakllanishiga ta`siri kuchli. Masalan, yangi tug`ilgan bolani hayvonlar orasiga qo`shib qo`yilsa xatti - harakatlari hayvonlarnikiga o`xshaydi. Bola tili ham ijtimoiy muhitga bog`liq.

Irsiyat orqali ota - onasidan bolaga o`tdigan xususiyatlar yordamchi omil sifatida ta`sir etadi. Tug`ma layoqatlar nasliy yo`l orqali imkoniyat tarzida beriladi. Bu imkoniyatlar ma`lum sharoit bo`lgandagina ruyobga chiqadi. Bolaga nasliy, organizm, shartsiz reflekslar, analizator apparatlari, miya, tashqi belgilar, irsiyat orqali o`tadi. Demak, inson shaxsining tarkib topishiga aktiv ta`sir qiluvchi omillarning birinchisi tashqi ijtimoiy muhit, ikkinchisi odamga uzoq muddat davomida beriladigan ta`lim - tarbiya va uchinchisi odamga tug`ma ravishda beriladigan nasliy, ya`ni irsiy xususiyatdir. Bundan tashqari shaxsning shakllanishida shaxsiy faoliyat muhim ahamiyatga ega. Inson o`z - o`zini tarbiyalash, o`z - o`zini anglash orqali shakllanib boradi.

4. Shaxsning malaka va odatlari

Har bir odam bilish, eshitish bilan birga malaka va odatlarni egallaydi. Malakalar bir necha xil bo`ladi (yozish, o`qish, yurish, musiqa chalish, sport va h. k.) Maqsadni ko`zlab biror ishni bajarish malakaga bog`liq. Malaka deb, avval ongli bajarilib keyinchalik avtomatlashgan xatti -harakatlarga aytiladi. Istalgan malakani qayta -qayta takrorlash natijasida hosil qilish mumkin. Malakalar sodda va murakkab bo`lishi mumkin. Masalan, mashina haydash, musiqa chalish, kasb egallash murakkab malaka, mix qoqish, o`tin arralash sodda malaka hisoblanadi. Malakalarni mashq qilish natijasida egallanadi. Shaxsda malakadan tashqari odatlar ham bo`ladi. Odat kishi qalbiga chuqur o`rnashib, uning ehtiyojiga aylanib qolgan harakatlardir. Masalan, ertalab turib yuvinish, ovqatlanish, ozoda yurish kabilar. Odatlar ijobiy va salbiy bo`ladi. Salbiy odatlarga yolg`on gapirish, ichish, chekish kabilar kiradi. Malaka va odatlarning nerv - fiziologik asoslarini shartli reflekslarning hosil bo`lish mexanizmi tashqil qiladi. Bu shartli refleks oddiy emas, balki dinamik stereotip tarzidagi, ya`ni takrorlash natijasida mustahkamlangan shartli reflekslar birlashmasidan iborat. Masalan, bolalar bog`chaga o`rganguncha qiynaladi, chunki uydagi sharoitga ularda dinamik stereotip bo`ladi. Yangi hosil qilinadigan malakalar ilgari hosil qilinadigan

malakalarga bog`liq bo`ladi. Ilgarigi malakalar ijobiy ta`sir qilsa malakalarning kuchayishi ko`zatiladi. Masalan, chet tillardan birontasini o`rgangan odam boshqa bir chet tili o`rganishda qiynalmaydi. Agar ilgarigi malaka salbiy ta`sir qilsa malakalar interferentsiyasi deyiladi. Masalan, bir sohada ishlagan odam butunlay boshqa sohaga o`tsa qiynaladi. Shaxs shug`ullanayotgan ishi bilan uzoq vaqt shug`ullanmasa malakalar sunish hodisasi ko`zatiladi. Buni malakalarning deavtomatizatsiyasi deyiladi. Malakalarning hosil bo`lish tezligi va mustahkamlanishi odamning yoshiga bog`liq. Masalan, til o`rganish 4 - 5 yoshda tez o`rganiladi. Hunar egallash 12 - 13 yoshda tez o`rganiladi. Malakalarning mustahkamligi qiziqishlarga, individual xususiyatlarga bog`liq , ya`ni asab tizimiga bog`liq bo`ladi. Masalan, xoleriklarda malaka tez, melanholiklarda sekin hosil bo`ladi. Demak, malakalar inson shaxsining tarkib topishiga katta ta`sir ko`rsatadi. Shaxs o`zining individualligida, ijtimoiy munosabatlarda belgilanadi. Atoqli psixolog K.K Platonov shaxsni “Konkret odam yoki dunyoni yaratuvchi sub`ektdir”,

L. L. Bojovich esa “Odam o`zining anglash jarayonida yaxlitligini idrok qiladi, unda “Men” degan tushuncha paydo bo`ladi”, deb ta`kidlaydilar. A.N. Leont`evning “Faoliyat. Ong. Shaxs” degan kitobida shaxs haqida ajoyib fikrlar bor: “Bu oliy olam birligi, hayotda doimiyligini saqlaydi, har qanday sharoitda shaxsligicha boshqalar ko`z o`ngida va o`zining ko`z o`ngida qoladi.”

Savol va topshiriqlar

1. Shaxs va individ tushunchalarining farqini bilasizmi?
2. “Endopsixika” va “Ekzopsixika” nima?
3. Shaxs shakllanishi va rivojlanishida qanday omillar ta`sir etadi?
4. Ijtimoiylashuv qanday jarayon?
5. Shaxs yo`nalganligi nima va u qanday tarkibiy qismlarga bo`linadi?

Mustaqil ta`lim uchun mavzular:

1. Psixologiyada shaxs tipologiyasi.
2. Shaxs faoliyatiga ta`sir ko`rsatuvchi psixologik omillar.
3. Shaxs taraqqiyoti yuzasidagi J.Piaje va L.S.Vgotskiy, E.Torndayk, K.Livin, Z.Freyd nazariyalari